

черепів, тому необхідно було провести повногеномне дослідження цих матеріалів.

Аналіз повного геному здійснено у генетичній лабораторії Д. Райха Медичної школи Гарвардського університету (США). Для індивідів з Вертеби визначено основну складову їх родоходу та частку найбільш істотних домішок. Висновки базуються на результатах, які були виведені з рівнів генетичної близькості між зразками, аналізу Головних компонент (PCA), результатів їх кластеризації та графіків змішання геномів. За різними моделями обчислення співвідношення домішок дещо варіюють у різних зразках, що однак не впливає на загальну картину. Основною у трипільців Вертеби виявилася анатолійська (AN) генетична фракція – вона становить близько 83 % всього геному. Решта їх генетичного спадку припадає на домішки, отримані від племен мисливців і збирачів Західної (WHG – 14 %) і Східної (EHG – 3 %) Європи.

На індивідуальному рівні найменше «мисливських» домішок до анатолійського геному виявлено у людей, які за краніологічними ознаками належать до середземноморського типу, в той час як найбільша частка цих домішок присутня у чоловіка, який має протоевропеїдний краніологічний комплекс. Таким чином, отримано узгодження краніологічних і генетичних даних, якого не спостерігалося при співставленні

антропологічного типу мешканців Вертеби з результатами аналізу МтДНК. Очевидно, це пояснюється складним механізмом сегрегації фенетичних, зокрема краніологічних, ознак у давніх популяціях і, очевидно, може вказувати на успадкування протоевропеїдного комплексу по батьківській лінії.

Вивчення повного геному трипільців проводилося в межах широкомасштабного дослідження генетичної історії населення Південно-Східної Європи, до якого залучено дані по давній ДНК 225 мешканців Європи періодів до і після поширення там землеробства. Результати співставлення черепів з Вертеби в межах цього масиву даних підтверджують висновки аналізу МтДНК і краніологічних досліджень. Вони свідчать про те, що населення Поділля фази В2–С1 Трипільля веде свій родовід від прямих нащадків анатолійських неолітичних фермерів, які змішувалися з племенами мисливців і збирачів Південно-Східної Європи, поступово просуваючись у східному напрямку. Контакти прийшлих землеробських груп з місцевими популяціями не завжди носили мирний характер, про що свідчать численні випадки травм на черепах з Вертеби. Сліди метисації по-різному позначилися на геномі і фізичному вигляді трипільців, що, очевидно, пояснюється особливістю шлюбних стратегій в середовищі прийшлих і місцевих груп.

І. Потехіна, Ю. Долженко

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК У СТАРОМУ МІСТІ, ВІННИЦЯ

Антропологічні матеріали отримані в результаті археологічних розкопок на території Литовського замку у Старому місті (Вінниця), проведеними у 2017 р. Волино-Подільською експедицією ІА НАН України під керівництвом Л. І. Виногородської. При дослідженні залишків матеріальної культури від епохи енеоліту до XVII ст. (кострище трипільського часу та житло давньорусько-золотоординського періоду) тут також були відкриті людські поховання XIX ст. Вони знаходилися на території зруйнованого кам'яним кар'єром кладовища XVIII–XIX ст., повністю знівленою у 1950-і рр. разом з більшою частиною культурних нашарувань XIII–XVI ст.

Численні розрізнені кістки з потривожених поховань знайдено на всій території колишнього кладовища, однак частина об'єктів і поховань, збереглася і була досліджена.

Зібрані нами антропологічні матеріали з десяти поховань (розкопи 2, траншеї 1 і 2) представлені в основному добре збереженими черепами, однак стан посткраніальних скелетів виявився вкрай незадовільним. Статеві-вікові визначення показали, що поховання належали семи жінкам і трьом чоловікам. Середній вік смерті як у жіночій (30,4 р.), так і в чоловічій (32,5 р.) групах був досить низький. Усі черепи досліджені за повною краніологічною програмою, а також

за методиками етнічної краніоскопії і краніофенетики. Краніологічна серія складається з трьох чоловічих і семи жіночих черепів, характеристику кількох типових її представників надаємо нижче.

Поховання 1 (розкоп 2) належало жінці 25–35 років. Череп має жовто-коричневий колір, нижня щелепа не збереглася. Характеризується помірно розвинутим надпереніссям, невеликими соскоподібними виростками, потиличний горб відсутній. З лівої сторони чола виявлено сліди патологічного процесу. На внутрішній поверхні черепа окремі ділянки швів почали заростати, зношеність зубів слабка (3+ балів).

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малих розмірів, поперечний великий. За черепним індексом (88,8) він виразно брахікранний. Висотний діаметр черепної коробки великий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (83,8) також вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (113,2 мм). Довжина основи черепа помірна. Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині, а у дорсальній частині дуже велика. Лобна хорда відноситься до середнього класу. Потилиця вузька (102 мм), виступає слабо.

Обличчя за абсолютними розмірами широке (129 мм) і помірної висоти (64 мм), за верхньолицевим покажчиком (49,6) широке (еуріен). Профілювання обличчя помірне на верхньому рівні (142,0°), а на середньому сплюснене (137,5°). Орбіти помірної ширини і малої висоти, індекс (78,1) вказує на їх помірну висоту у цілому (мезоконхія). Ніс помірної висоти і малої ширини. Відносна ширина носа (46,6 мм) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthrop*). Симотичний індекс великий (47,1), перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик дуже великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя малий (19,0°). Носовий шип розвинутий помірно (4 бали). Глибина іклової ямки велика.

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на жіночому черепі відсутній з двох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як з правої, так і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з двох сторін. Піддорбітний візерунок з правої сторони виявлений як форма II, з лівої – як III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae – L₃*) присутня вормієва кісточка з двох сторін.

Краніофенетика. Із 37 ознак на цьому черепі було зафіксовано 11 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

- Norma Facialis: під орбітою з обох сторін присутні два отвори *Foramina infraorbitale accessorium*, з лівого боку один – норма.
- Norma Lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксована пряма форма – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З лівої сторони птеріону присутня повна міжскронева кістка (*Os epiptericum*).
- Norma Occipitalis: в нижній частині лямбдоподібного шва *L₃* (*Ossa Wormii suturae lamdoideae – L₃*) з обох сторін присутні вормієві кісточка. З лівої сторони виявлено початковий шов потиличної луски (*Sutura mendosa*). На соскоподібному виростку з обох сторін присутній отвір (*Foramen mastoideum*).
- Norma Basilaris: з обох сторін виявлено не замкнутий малий остистий отвір (*Foramen spinosum apertum*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* – ламана. *Torus palatinus* відсутній.

Поховання 2 (траншея 2) належало жінці 20–30 років. Має жовто-коричневий колір, нижня щелепа відсутня. Зруйновані нижня частина обличчя й ніс. Шви на внутрішній і зовнішній поверхнях черепа відкриті, стертість зубів слабка (2 бали). Череп характеризується слабо розвинутим надпереніссям, малими соскоподібними виростками та відсутністю потиличного горба.

Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки малих розмірів. За черепним індексом (79,5) череп мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (77,0) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (96,8) – на метріокранію. Вушна висота за абсолютними розмірами мала (106,8 мм). Довжина основи черепа невелика. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця широка (108,0 мм), виступає слабо. Горизонтальна окружність через точку *офріон* малих розмірів за світовими стандартами.

Обличчя за абсолютними розмірами вузьке (118,8 мм). Профілювання його на верхньому рівні ослаблене (144,0°). Орбіти дуже малої ширини і малої висоти, однак індекс (83,7) вказує на їх помірну висоту у цілому (мезоконхія). Симотичний індекс середній (38,4), перенісся характеризується як помірно високе. Дакріальний покажчик також помірний.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. Вормієва кісточка присутня з правої сторони і відсутня з лівого боку

нижньої частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з лівої сторони в дорсальній частині і присутній у фронтальній частині. Права сторона зруйнована.

Краніофенетика. На черепі зафіксовано 13 фенетичних ознак.

- Norma Verticalis: тим'яні отвори знаходяться поза швом (*Foramen parietale*).
- Norma Occipitalis: на соскоподібному виростку з лівої сторони помічено отвір малої форми, з правої сторони він знаходиться вздовж шва (*Foramen mastoideum*). В верхній частині лямбдоподібного шва L_1 з обох боків помічено по одній вставній кістці. Також і в середній частині лямбдоподібного шва L_2 з обох боків відмічено по одній вставній кістці. У нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня одна вормієва кісточка з правої сторони.
- Norma Basilaris: з обох сторін присутній задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). З двох боків присутній малий крилоостистий отвір (*Foramen pterygo-alare*).

Поховання 3 (траншея 1) належало чоловікові віком 35–45 років. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості, нижня щелепа відсутня. Черепна коробка середніх розмірів, форма наближається до сфеноїдної. Рельєф надперенісся та надбрівних дуг помірні, потиличний горб розвинений слабо. Соскоподібні відростки великих розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а з зовнішньої заросли на окремих ділянках. Зношеність зубів відповідає 4–5 балам.

Поздовжній діаметр малий, поперечний великий, за індексом череп брахікранний (84,9). Вушна висота помірна (114,9), а висотний діаметр черепної коробки малих розмірів. Горизонтальна окружність через точку *offrion* малих розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа і ширина потилиці помірні. Лобна кістка помірно широка як у фронтальній, так і у дорсальній частині.

Обличчя помірно широке як за абсолютним розміром (135,9 мм), так і за верхньолицевим індексом (53,4). Довжина основи обличчя середніх розмірів, на межі з великими категоріями. Лобно-виличний індекс малий. Загальний кут обличчя (82,0°) вказує на його мезогнатність. Лице клиногнатне, горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне як на верхньому, так і на середньому рівнях. Орбіти малої ширини і помірної висоти, мезоконхні за індексом (84,1). Ніс середньої висоти та малої ширини, за показником вузький (45,5). Перенісся помірно високе за

симотичним індексом і високе за дакріальним. Кут випинання носа великий (33,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. З обох боків в нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня вормієва кісточка (європеїдна ознака). Також, з лівої сторони зафіксована вставна кістка в районі краніометричної точки *astepion* (*Os asterii*). Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з трьох сторін, відсутній з лівої дорсальної сторони. Піднебінний поперечний шов з обох боків визначений як Ia (європеїдна ознака). Піддорбітний візерунок з обох сторін зафіксований як варіант II (європеїдна ознака). Виличний шов відсутній.

Краніофенетика. Зафіксовано дев'ятнадцять фенетичних ознак із 34 можливих.

- Norma Verticalis: тим'яні отвори знаходяться поза швом (*Foramen parietale*).
- Norma Lateralis: на вилиці з лівої сторони зафіксована пряма форма, з правої виступ – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З лівої сторони виявлено повну міжскронеvu вставну кістку (*Os epiptericum*). З обох боків присутні поодинокі кісточка лускоподібного скроневого шва (*Ossa Wormii suturae squamosae*).
- Norma Occipitalis: з обох боків відмічено отвір *Foramen mastoideum* малої форми вздовж по шву. По всій довжині, вздовж лямбдоподібного шва виявлено вставні кісточки (*Ossa Wormii suturae lamdoideae*). Зафіксована також мала кістка в лямбді (*Os apicis lambdae*). З лівої сторони присутня вставна кісточка в точці *astepion* (*Os asterii*).
- Norma Basilaris: з лівої сторони присутній малий крилоостистий отвір (*Foramen pterygo-alare*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* – ламана.

Поховання 5 (розкоп 2) належало жінці 30–40 років. Череп зберігся добре за винятком кісток носа, які зруйновані. Він має жовто-коричневий колір, малі розміри, надперенісся, надбрівні дуги слабо виражені, м'язовий рельєф в районі потилиці слабкий, зовнішній потиличний горб відсутній, соскоподібні виростки розвинуті слабо. Процес заростання внутрішніх і зовнішніх черепних швів не закінчений, зношеність зубів відповідає ступеню 5 та 5+. Візуально відзначається виразний прогнатизм.

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий, поперечний – дуже великих розмірів. За черепним індексом він виразно брахікранний (91,4). Висотний діаметр черепної коробки помірний за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа

до поздовжнього діаметра (79,1) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (86,6), лежить в межах тапейнокранії. Вушна висота за абсолютними розмірами (108,9 мм) та довжина основи черепа помірні. Горизонтальна окружність через точку *ofrion* середніх розмірів за світовими стандартами. Чоло похиле, виступає слабо. Лобна кістка неширока у фронтальній частині і дуже широка — у дорсальній.

Обличчя за абсолютними розмірами досить широке (130,7 мм) і помірно високе (65,8 мм), як і за верхньолицевим показником (50,3). Горизонтальне профілювання обличчя ослаблене на верхньому рівні (144,5°), і виражене середньому. Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, індекс (73,0) вказує на хамеконхію. Ніс малої висоти і великої ширини, хамеринний (індекс 55,5). Нижній край грушоподібного отвору гострий (*anthrop.*).

Етнічна краніоскопія. З обох сторін над орбітою отвори відсутні (*Foramen supraorbitale*). Задньовиличний шов (ЗВШ) також відсутній з обох боків. Клиноподібний верхньоощелепний шов (КВШ) присутній з двох сторін у фронтальній частині та відсутній в дорсальній частині. Підорбітний візерунок (ПОВ) з обох боків зафіксований як ПОВ II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — *L₃*) відсутня вормієва кісточка з обох сторін. В потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточка відсутня. Піднебінний попереч-

ний шов з правої сторони зафіксований як варіант (Ша), з лівої — (Шар).

Краніофенетика. Із 37 краніофенетичних ознак на чоловічому черепі з цього поховання було зафіксовано шість фенів.

- Norma Facialis: під орбітою з обох сторін по одному отвору (*Foramina infraorbitale accessorium*), що є нормою.
- Norma Lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксовано виступ — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*.
- Norma Occipitalis: відмічені початкові шви потиличної луски (*Sutura mendosa*). Присутні соскоподібні отвори (*Foramen mastoideum*) малих розмірів.
- Norma Basilaris: з обох сторін є задньови-ростковий отвір (*Canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* — увігнута. *Torus palatinus* присутній — 1,6 бала.

Аналізу краніометричних і епігенетичних ознак всієї серії (опис 6 черепів тут не представлений) буде присвячена окрема публікація. За попередніми результатами вивчення 10 черепів мешканців Старого міста XIX ст. зазначимо, що у середньому вони характеризувалися брахікранною формою. У них було середньошироке обличчя, різко профільоване у чоловіків і слабше у жінок, а також помірної висоти орбіти в обох групах. Мала чисельність цієї вибірки, звичайно, не дозволяє робити остаточні висновки, однак накопичення таких даних сприятиме подальшому вивченню процесів формування антропологічного складу населення України.

Т. Слободян

ДОСЛІДЖЕННЯ ТІЛОПАЛЬНИХ ПОХОВАНЬ У 2017 році

У 2017 р. було проведено антропологічний аналіз кремаційних решток із поховальних пам'яток латенського й римського часу на території України. Представлені як результати досліджень поховальних пам'яток минулорічного сезону, так і ті могильники, дослідження яких проводилось ще у 1950—70-х рр. Серед них антропологічні матеріали з могильників римського часу Карів, Війтенки I, Зачепилівка, Дитиничі, воїнських поховань з Мутина, зруйнованих поховань з с. Моргуличі.

Карів, могильник римського часу (Сокальський р-н, Львівська обл.). Дослідження ар-

хеологічної експедиції під керівництвом Я. І. Онищука у 2017 р.

Антропологічний аналіз здійснено для 6 поховальних комплексів. Усі поховання індивідуальні, належать особам дорослого віку.

Війтенки I, могильник пізньоримського часу (Валківський р-н, Харківська обл.), черняхівська культура. Дослідження Германословянської археологічної експедиції під керівництвом М. В. Любічева у 2017 р.

На аналіз передано антропологічний матеріал з 6 тілопальних поховань та 1 об'єкту. У п'яти з них зафіксовано кістки окремих ін-